

Religie, levensbeschouwing en burgerschap op school

Inleiding op het themanummer

Markus Altena Davidsen*

Abstract

Education in worldview and religion (*levensbeschouwing en religie*) is in flux in the Netherlands and Flanders. With the revised 2020 law on citizenship education, the Dutch government made knowledge of diversity of worldview and religion a compulsory component of citizenship education in both primary and secondary education. Within the educational field, twenty partners have united to form the Expert Centre for Worldview and Religion (Expertisecentrum LERVO) to strengthen and develop teaching on worldview and religion. In Flanders, the government is planning to make integrative interreligious education compulsory for all pupils in secondary education. Against this backdrop, the four research articles, two project descriptions, and three book/rapport reviews of this thematic issue review how teachers, teacher trainers, and schools are busy reinventing worldview education in the Netherlands and Flanders. The pupil is central to all these projects and initiatives. The point is to provide pupils with the knowledge and insight that they need to navigate a religiously pluralistic society and to develop a personal worldview compass that can provide existential security and well-being.

Keywords: religious education, religion, worldview, didactics, education politics

In 2018 verscheen in *Religie & Samenleving* het themanummer 'Onverdeeld verdeeld naar de godsdienstles', naar aanleiding van het 100-jarige jubileum van het einde van de schoolstrijd in 1917. In het openingsartikel van het nummer stelde Paul Vermeer

* Markus Altena Davidsen is universitair docent godsdienstsociologie aan de Universiteit Leiden. Sinds 2019 is hij tevens projectleider curriculum bij Expertisecentrum LERVO en sinds 2024 lid van het Vakdidactisch Meesterschapsteam Levensbeschouwing en Religie.

(2018) de vraag: wie is verantwoordelijk voor het levensbeschouwelijk onderwijs op school? Hij gaf zelf antwoord: het levensbeschouwelijk onderwijs in Nederland valt tussen wal en schip. De overheid neemt geen verantwoordelijkheid zoals zij dat wel doet voor alle andere vakken, omdat bemoeienis met het levensbeschouwelijk onderwijs zou kunnen worden uitgelegd als een inbreuk op de vrijheid van onderwijs. Het is daarmee aan het onderwijsveld zelf om wat van het levensbeschouwelijk onderwijs te maken, maar het gebrek aan sturing heeft geleid tot fragmentatie en verloederding.

De treurige situatie voor het levensbeschouwelijk onderwijs die Vermeer schetst, staat in opmerkelijk contrast tot de breed gedragen opvatting dat kennis over religie vanzelfsprekend behoort tot het schoolcurriculum in een plurale samenleving. Uit onderzoek blijkt dat een grote meerderheid van de Nederlandse leerlingen (Vermeer 2013) en ouders (Lammers 2013, 45-46) onderwijs over religie en levensbeschouwing wensen. In een recent onderzoek naar opvattingen over vrijheid en gelijkheid in het onderwijs zegt 78 procent van de Nederlanders het (zeer) wenselijk te vinden dat alle scholen onderwijs aanbieden dat leerlingen kennis geeft over de belangrijkste religies in Nederland en ze leert om in gesprek te gaan, empathie te ontwikkelen en te reflecteren op hun eigen levensbeschouwelijke waarden en die van anderen (Daas et al. 2024, 20-21).¹ Samengevat: iedereen wil in Nederland goed onderwijs over religie en levensbeschouwing, maar anno 2018 nam niemand daar écht verantwoordelijkheid voor.

In dit themanummer presenteren we onderzoek naar het levensbeschouwelijk onderwijs anno 2025. Later in deze inleiding volgt een introductie van de individuele bijdragen, maar eerst geef ik als algemene achtergrond een schets van de belangrijkste ontwikkelingen voor het levensbeschouwelijk onderwijs in Nederland in de afgelopen zeven jaar. Opmerkelijk is dat het levensbeschouwelijk onderwijsveld nu veel beter georganiseerd is en veel meer verantwoordelijkheid neemt voor de kwaliteit en ontwikkeling van het levensbeschouwelijk onderwijs. Ook de overheid neemt stappen richting meer verantwoordelijkheid. Met de herziene burgerschapsopdracht die sinds 2021 van kracht is, heeft de overheid alle scholen verplicht om leerlingen kennis over levensbeschouwing en religie bij te brengen. Daarnaast staat in de politiek het beginsel dat de overheid zich niet met het levensbeschouwelijk onderwijs bemoeit weer stevig ter discussie.

Ontwikkelingen in het onderwijsveld: Expertisecentrum LERVO en het Vakdidactisch Meesterschapsteam

De belangrijkste ontwikkeling binnen het levensbeschouwelijk onderwijsveld is de oprichting van Expertisecentrum Levensbeschouwing en Religie in het Voortgezet Onderwijs (LERVO) in 2018. Expertisecentrum LERVO wordt gedragen door ruim twintig partners, te weten de Vereniging voor Docenten Levensbeschouwing en Godsdienst (VDLG), elf universiteiten, vijf hbo-lerarenopleidingen en vier profielorganisaties (voor het katholiek en christelijk onderwijs, het openbaar onderwijs, het reformatorisch onderwijs en het islamitisch onderwijs).² Onder het motto ‘goed levensbeschouwelijk onderwijs voor iedere leerling in het voortgezet onderwijs’ hebben de partners van LERVO zich gecommitteerd om het onderwijs in levensbeschouwing en religie te versterken op zowel bijzondere als openbare scholen. Hierbij staat de ontwikkeling van het eerste landelijke curriculum voor het vakgebied Levensbeschouwing en Religie (Davidsen 2022; Davidsen 2025a, 11-13) centraal. In dit curriculum zal aandacht zijn voor de belangrijkste religieuze en levensbeschouwelijke tradities (christendom, jodendom, islam, hindoeïsme, boeddhisme en humanisme) die vanuit verschillende ‘perspectieven’ worden onderzocht. Door met de perspectieven te werken, leren leerlingen religie van buitenaf te bekijken als onderdeel van cultuur en samenleving en ontwikkelen ze gevoel voor de geleefde religie en het levensbeschouwelijke binnenperspectief (Davidsen 2022, 210).

Het curriculum Levensbeschouwing en Religie dat de partners van LERVO ontwikkelen is niet op wettelijke grondslag verplicht voor scholen (zoals de curricula voor andere vakken dat zijn). Wel zal het curriculum gedragen worden door het gezag van o.a. de profielorganisaties van het onderwijs, dat wil zeggen de belangenverenigingen van de schoolbesturen (het bevoegd gezag) die formeel over het levensbeschouwelijk onderwijs beslissen. De verwachting is daarom dat het curriculum in de praktijk zal worden ervaren als even gezaghebbend als de nationale curricula die door Stichting Leerplan Ontwikkeling (SLO) worden vastgesteld. Het werk aan het curriculum is nu ver gevorderd en in de loop van het schooljaar 2025-2026 zal een uitgebreide veldraadpleging plaatsvinden. Naar verwachting kan de stuurgroep van LERVO het curriculum in juni 2026 definitief vaststellen. De verwachting is dat het curriculum in de komende jaren leidend zal worden voor de inrichting van de lerarenopleidingen, de opbouw van de lesmethodes en de vakleerplannen op school. Hierdoor kan de fragmentatie in het levensbeschouwelijk onderwijs, die Paul Vermeer in 2018 signaleerde, tegen worden gehouden en kan het vakgebied Levensbeschouwing en Religie van een duidelijker profiel en imago worden voorzien.

Om het curriculum te ondersteunen geeft LERVO de komende jaren een reeks Inspiratieboeken uit voor docenten in het veld en voor gebruik op de lerarenopleidingen (hbo en wo). Elk inspiratieboek biedt achtergrondkennis voor docenten en werkvormen voor leerlingen over een deel van het curriculum. Het eerste inspiratieboek, *Nieuwe werelden openen. Perspectieven op Levensbeschouwing en Religie* (Davidsen 2025b), werd 18 maart jl. gepresenteerd op de jaarlijkse studiedag van de VDLG. Het boek wordt in dit nummer gerecenseerd. Het volgende inspiratieboek, over religieuze teksten, rituelen, gemeenschappen en objecten, verschijnt begin 2026.

Naast Expertisecentrum LERVO verdient ook het Vakdidactisch Meesterschapsteam Levensbeschouwing en Religie het om genoemd te worden. Vakdidactische meesterschapsteams zijn kleine samenwerkingsverbanden van onderzoekers en vakdidactici van Nederlandse universiteiten die door middel van vakdidactisch onderzoek, promotiebegeleiding en professionaliseringsbijeenkomsten een inhoudelijke impuls geven aan hun schoolvak. Zulke meesterschapsteams bestonden al langer voor de reguliere schoolvakken, maar pas na enkele jaren lobbywerk mocht er in 2024 ook een meesterschapsteam komen voor het vakgebied levensbeschouwing en religie. In een kort artikel verderop in dit nummer stellen de leden van het Vakdidactisch Meesterschapsteam Levensbeschouwing en Religie zich voor en presenteren ze hun plannen voor de komende jaren.

De overheid en het levensbeschouwelijk onderwijs anno 2025

Hoewel de veranderingen binnen het onderwijsveld het meest ingrijpend zijn, zien we de afgelopen jaren ook bij de overheid voorzichtige stappen richting het nemen van meer verantwoordelijkheid voor het levensbeschouwelijk onderwijs. De curriculumgroep van LERVO wordt bijvoorbeeld inhoudelijk ondersteund door SLO, en het Vakdidactisch Meesterschapsteam Levensbeschouwing en Religie wordt voor 50 procent gefinancierd door het ministerie van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap (OCW). Dit soort vruchtbare samenwerkingen waar de overheid niet stuurt, maar wel heel expliciet ondersteunt, zijn nieuw.

De verhouding tussen overheid en levensbeschouwelijk onderwijs blijft wel gevoelig en ingewikkeld en dat kan goed geïllustreerd worden met twee voorbeelden: de reactie vanuit de overheid op een voorstel van Expertisecentrum LERVO om de bekwaamheidseisen voor docenten godsdienst/levensbeschouwing te normaliseren en de slingerkoers van de overheid wat betreft de plek van kennis over levensbeschouwing en religie binnen het verplichte burgerschapscurriculum. In deze twee verwante vraagstukken tekent zich een politieke spanning af: de linkse partijen

willen dat de overheid meer verantwoordelijkheid neemt voor het onderwijs, waar- onder onderwijs over levensbeschouwing en religie, terwijl de christelijke partijen sterk hechten aan de vrijheid van onderwijs.

Het advies van LERVO om ook van docenten godsdienst/ levensbeschouwing vakinhoudelijke bekwaamheid te eisen

In de wetten op het primair en voortgezet onderwijs is vastgelegd dat docenten vakbekwaam horen te zijn. Die vakbekwaamheid wordt vervolgens onderverdeeld in drie deelbekwaamheden: pedagogische bekwaamheid, didactische bekwaamheid en vakinhoudelijke bekwaamheid. Voor het voortgezet onderwijs is dit vastgelegd in artikel 7.8 van de Wet voortgezet onderwijs 2020. Artikel 7.9, lid 2 stelt vervolgens dat het ministerie van OCW in een algemene maatregel van bestuur afwijkende bepalingen kan vastleggen over de bekwaamheidseisen voor docenten godsdienst en levensbeschouwelijk vormingsonderwijs. Dit gebeurt ook, namelijk in het Besluit bekwaamheidseisen onderwijspersoneel. Artikel 2.3 van dit Besluit legt vast: 'De bekwaamheid tot het geven van onderwijs voor leraren of docenten godsdienst- onderwijs of levensbeschouwelijk vormingsonderwijs [bevat] *niet* de vakinhoudelijke bekwaamheid' (mijn emfase).³ Docenten godsdienst/levensbeschouwing moeten dus *wel* pedagogisch en didactisch bekwaam zijn, maar hoeven *niet* vakinhoudelijk bekwaam te zijn.

Het was trouwens niet altijd zo. Oorspronkelijk hoefden docenten godsdienst/ levensbeschouwing helemaal niet bekwaam te zijn en mocht het bevoegd gezag (het schoolbestuur) zelf weten wie ze voor de klas zetten. Op aandringen van Lijst Pim Fortuyn besloot de Tweede Kamer in 2002 de huidige regels in te voeren, die in 2005 in werking traden. Door van docenten godsdienst/levensbeschouwing een pedagogische en didactische bevoegdheid te eisen, kon voorkomen worden dat imams in het islamitisch onderwijs (daar ging het LPF om) en dominees en priesters in het christelijk onderwijs zonder lerarendiploma voor de klas konden staan. Doordat men geen vakinhoudelijke eisen stelde, behield het bevoegd gezag de vrijheid om docenten zonder een bevoegdheid voor godsdienst/levensbeschouwing, maar met een bevoegdheid voor een ander vak (bijvoorbeeld geschiedenis of scheikunde) voor de klas te zetten bij godsdienst of levensbeschouwing.

Het Besluit bekwaamheidseisen onderwijspersoneel wordt ongeveer om de zes jaar herzien in overleg met het onderwijsveld. In 2025 loopt weer zo'n herzienings- proces. Op initiatief van Pieter Snel, voorzitter van de VDLG, besloten de partners van Expertisecentrum LERVO minister Eppo Bruins en staatssecretaris Mariëlle Paul te verzoeken om de bekwaamheidseisen voor docenten godsdienst/levensbeschou- wing te normaliseren. In samenwerking met Marijke Floris-Hoekert (lid CvB van

Verus) stelde ondergetekende een advies op dat de partners van LERVO 28 mei jl. aanboden aan de minister en staatssecretaris. We stelden voor om in het herziene Besluit bekwaamheidseisen onderwijspersoneel te verhelderen:

1. dat docenten godsdienst en levensbeschouwing op bijzondere scholen en docenten godsdienstig en humanistisch vormingsonderwijs op openbare scholen – net als alle andere docenten – zowel vakinhoudelijk als pedagogisch en vakdidactisch bekwaam dienen te zijn; en
2. dat het voor deze vakken uitdrukkelijk de taak is van het onderwijsveld (het bevoegd gezag in overleg met de opleidingen, de VDLG en Expertisecentrum LERVO) om de inhoud van de vakinhoudelijke bekwaamheid van docenten nader vast te leggen.

Met andere woorden: de partners van LERVO vroegen het ministerie in de regelgeving vast te leggen *dat* docenten godsdienst/levensbeschouwing vakinhoudelijk bekwaam horen te zijn, maar om de verdere invulling hiervan – het *wat* – aan het veld over te laten. De partners van LERVO kozen er bewust voor om niet te adviseren de verantwoordelijk voor de *invulling* van de vakinhoudelijke bekwaamheid bij de overheid te leggen; vooral omdat slechts een minderheid van de partners van LERVO dat wenselijk vond, maar ook omdat het juridisch onmogelijk werd geacht vanwege de scheiding van kerk en staat in Nederland.

Op 4 juli 2025 ontving LERVO een reactie van Daniëlle Schiet, directeur Onderwijspersoneel en Primair Onderwijs bij het ministerie van OCW. Ze legde uit dat wat LERVO voorstelde juridisch gezien niet kan. Alleen het ministerie kan namelijk bekwaamen en bevoegdheidseisen voor docenten vastleggen. Daarom is het niet mogelijk de vastlegging van een deel van de bekwaamheidseisen, specifiek de eisen omtrent de vakinhoudelijke bekwaamheid voor docenten godsdienst/levensbeschouwing, aan het onderwijsveld te delegeren.⁴

Met deze juridische *Spitzfindigkeit* houdt het ministerie een vreemde spanning tussen primair en voortgezet onderwijs in staat, want in het primair onderwijs is sinds 1985 het kennisgebied geestelijke stromingen (in de praktijk de vijf wereldreligies en het humanisme) verplicht. Daarom zijn ook alle pabo-docenten verplicht om zich vakinhoudelijk te bekwaamen op dit gebied. Voor het primair onderwijs kan een vakinhoudelijke bekwaamheidseis voor levensbeschouwing en religie kennelijk wel gesteld worden! Dat doet vermoeden dat de vraag of de overheid vakinhoudelijke eisen kan stellen aan docenten godsdienst/levensbeschouwing in het voortgezet onderwijs eerder een politieke dan een juridische kwestie is. In analogie met geestelijke stromingen zou de scheiding van kerk en staat in ieder geval niet juridisch in de weg moeten kunnen staan voor vakinhoudelijke bekwaamheidseisen voor docenten

godsdienst/levensbeschouwing wat betreft het deel van het vak waarin objectieve kennis over levensbeschouwing en religie wordt aanboden, zolang het bevoegd gezag de vrijheid houdt om de vakinhoudelijke bekwaamheid te bepalen wat betreft eventuele geloofsoverdracht.

Mogelijk gaan de Tweede Kamerverkiezingen van 29 oktober dit jaar de boel opschudden. SP, GroenLinks-PvdA, VOLT, Pvd, D66, VVD en JA21 – in de peilingen samen goed voor de helft van het electoraat – zeggen allemaal in hun (concept-) verkiezingsprogramma's artikel 23 van de Grondwet te willen moderniseren. Hoewel geen van de partijen daarbij expliciet noemt dat ze de vakinhoudelijke bekwaamheidseisen van docenten godsdienst/levensbeschouwing wil aanscherpen, zou een herziening van artikel 23 de overheid de mogelijk kunnen geven in de komende jaren meer verantwoordelijk voor het levensbeschouwelijk onderwijs naar zich toe te trekken.

Kennis over religie en levensbeschouwing toch verplicht stellen via burgerschap

Terwijl het ministerie van OCW stelt niets te mogen bepalen over de inhoud(elijke kwaliteit) van het vak godsdienst/levensbeschouwing, voert het wel wet- en regelgeving in dat alle scholen primair en voortgezet onderwijs (bijzonder en openbaar) verplicht om leerlingen onderwijs te geven over levensbeschouwing en religie. Dit doet het ministerie door kennis over levensbeschouwing en religie in de Nederlandse samenleving te rekenen tot de verplichte onderdelen van het burgerschapsonderwijs. Dat 'levensbeschouwelijk burgerschap' even verplicht moet zijn als 'democratisch burgerschap' (d.w.z. kennis van de rechtsstaat en het politieke bestel) blijft wel onderwerp van politieke discussie en de overheid voert nogal een slingerkoers tussen een smalle invulling van burgerschap (als alleen democratisch burgerschap) en een brede invulling van burgerschap (democratisch én levensbeschouwelijk burgerschap).

Burgerschap is sinds 2006 verplicht in het Nederlands funderend onderwijs, maar scholen vonden de opdracht onduidelijk en maakten er te weinig werk van. Het Kabinet Rutte-III besloot in te grijpen. In 2019 legde minister van Onderwijs Arie Slob (CU) een wetsvoorstel voor aan de Tweede Kamer om de burgerschapsopdracht te verduidelijken. Op advies van de Onderwijsraad (2012; 2018) deed hij hiermee een voorstel om de burgerschapsopdracht te focussen op (versmallen tot) democratisch burgerschap en dus levensbeschouwelijk burgerschap buiten beschouwing te laten. In het voorstel van wet stelde minister Slob deze nieuwe wetstekst voor:

1. *Het onderwijs bevordert actief burgerschap en sociale cohesie op doelgerichte en samenhangende wijze, waarbij het onderwijs zich in ieder geval herkenbaar richt op:*
 - a. *het bijbrengen van respect voor en kennis van de basiswaarden van de democratische rechtsstaat, zoals verankerd in de Grondwet, en de universeel geldende fundamentele rechten en vrijheden van de mens; en*
 - b. *het ontwikkelen van de sociale en maatschappelijke competenties die de leerling in staat stellen deel uit te maken van en bij te dragen aan de pluriforme, democratische Nederlandse samenleving.*⁵

Hier volgde een debat over in de Kamer en een amendement van Kirsten van den Hul (PvdA), Peter Kwint (SP) en Lisa Westerveld (GL)⁶ werd aangenomen dat levensbeschouwelijk burgerschap weer aan de wettelijke opdracht toevoegde. Een nieuw onderdeel c werd aan de oorspronkelijke tekst toegevoegd. Deze legt vast dat het onderwijs mede dient te zijn gericht op 'c. het bijbrengen van kennis over en respect voor verschillen in godsdienst, levensovertuiging, politieke gezindheid, afkomst, geslacht, handicap of seksuele gerichtheid alsmede de waarde dat gelijke gevallen gelijk behandeld worden'. Zo staat het nu ook in de geldende wet (art. 2.2, lid 1, onderdeel c, WVO 2020).

Als onderdeel van de sinds 2015 lopende curriculumvernieuwing van het funderend onderwijs, werd SLO gevraagd de herziene burgerschapsopdracht uit te drukken in nieuwe kerndoelen. Zo'n kerndoel bestaat uit drie delen: een doelzin (die het kerndoel samenvat), een aantal concretisering (‘het gaat hierbij om’) die ook verplicht zijn, en enkele illustratieve voorbeelden van werkvormen (‘te denken valt aan’). In maart 2024 publiceerde SLO zes conceptkerndoelen voor het leergebied burgerschap (SLO 2024), inclusief kerndoel 2 (diversiteit) in het verlengde van het nieuwe onderdeel c over levensbeschouwelijk burgerschap. De doelzin hiervan luidde: ‘De leerling handelt respectvol vanuit kennis over een diverse samenleving.’ Bij ‘het gaat hierbij om’ werd dit verder geconcretiseerd als ‘kennis over *hoe de grondwet* diversiteit in geloofs- en levensovertuiging, politieke voorkeur, afkomst, gender, seksuele oriëntatie en beperkingen beschermt’ (mijn emfase). Waar de wet voorschrijft dat leerlingen kennis moeten krijgen over diversiteit *in de samenleving* (levensbeschouwelijk burgerschap) ging het in dit conceptkerndoel smaller over de kennis over *wat de Grondwet* over diversiteit zegt (democratisch burgerschap).

Alle kerndoelen moeten juridisch beproefd worden door het ministerie van OCW. Dat leidde tot de publicatie van een addendum in september 2024 met aanpassingen voor het diversiteitskerndoel (OCW en SLO 2024). De versmalling naar kennis over de Grondwet werd geschrapt en het belang van levensbeschouwelijk burgerschap hersteld. In de nieuwe herziene formulering gaat dit kerndoel erom dat leerlingen

‘kennis [krijgen] over hoe de diverse samenleving op het gebied van godsdienst, levensovertuiging, politieke gezindheid, afkomst, geslacht, handicap of seksuele gerichtheid er uit ziet’ (OCW en SLO 2024, 3).

Dit was nog niet het einde van het verhaal, want slechts een maand later, in oktober 2024, gaf staatssecretaris Mariëlle Paul SLO de opdracht om het aantal kerndoelen – ook voor burgerschap – te reduceren.⁷ Op 1 september 2025 kregen we dan de ‘definitieve conceptkerndoelen’ (SLO 2025). De zes kerndoelen voor burgerschap zijn teruggebracht naar drie en het kerndoel over ‘diversiteit in de samenleving’ is een subkerndoel geworden (nummer 20B voor het po, nummer 19B voor het vo). De definitieve doelzin luidt: ‘De leerling verkent hoe die kan omgaan met diversiteit in de samenleving.’ Het gaat hierbij onder andere om ‘beschrijven van aspecten van diversiteit: godsdienst, levensovertuiging, politieke gezindheid, afkomst, geslacht, handicap en seksuele gerichtheid’, om ‘verkennen van de eigen identiteit ten aanzien van aspecten van diversiteit’ en om ‘ervaringen opdoen met het omgaan met verschillende perspectieven en ervaringen van anderen’ (SLO 2025, 14; met nadere uitleg 37-38).

Summa summarum, de Nederlandse overheid schrijft met wet en kerndoel voor dat scholen in het kader van de burgerschapsopdracht verplicht zijn om leerlingen enige kennis over diversiteit aan godsdienst en levensovertuiging bij te brengen. Weliswaar hoeft dit in het voortgezet onderwijs niet binnen een zelfstandig vak en ook niet door vakinhoudelijk bekwame docenten aangeboden te worden, maar toch pakt de overheid hier een klein beetje verantwoordelijk voor het levensbeschouwelijk onderwijs. Scholen moeten er mee aan de slag en zullen op dit onderdeel ook kritisch onder de loep worden genomen door de Inspectie van het Onderwijs.

De bijdragen in dit themanummer

Het idee voor dit themanummer ontstond tijdens de sessie ‘Religieonderwijs in beweging: Burgerschap, identiteitsvorming en vakdidactische vernieuwing’ die de werkgroep Religiewetenschap en Onderwijs van het Nederlands Genootschap voor Godsdienstwetenschap (NGG) op 1 november 2023 organiseerde tijdens de NGG-conferentie 2023 aan de Radboud Universiteit Nijmegen. Tijdens de sessie presenteerden vier promovendi hun lopend onderzoek: Marije Verkerk over levensbeschouwelijk onderwijs en existentieel welzijn van jongeren, Angelique Heijstek-Hofman over burgerschapsvakken in het openbaar onderwijs met een levensbeschouwelijke component, Gijs van Gaans over zingeving en historische narratieven en Joël Valk over materiële religie in het onderwijs.

Het oorspronkelijke idee was om in een themanummer lopend promotieonderzoek te etaleren, maar in overleg met de redactie van *Religie & Samenleving* is later de scope van het nummer verbreed. Het resultaat is een rijk themanummer dat laat zien wat er zich roert in het levensbeschouwelijk onderwijsveld op dit moment. Achtereenvolgend bestaat het nummer uit vier reguliere artikelen en twee beschrijvingen van vakdidactische projecten. We ronden af met besprekingen van een onderzoeksrapport en twee boeken over levensbeschouwelijk onderwijs.

Het nummer opent met het artikel 'Naar een machtssensitieve benadering van levensbeschouwelijke diversiteit in het onderwijs' van Kamel Essabane, Hannah J. Visser en Janneke Stegeman. Naar aanleiding van het recente debat over 'gebedsverbod' op Nederlandse scholen, onderzoeken de auteurs hoe scholen omgaan met expliciete uitingen van geloof. Veel Nederlandse schooldirecteuren stellen dat scholen 'neutraal' horen te zijn ten opzichte van levensbeschouwing en religie, maar wat betekent 'neutraal' dan? Zoals de auteurs laten zien, wordt hiermee niet exclusieve neutraliteit bedoeld, waar naar Frans voorbeeld religie geheel uit de schoolcultuur wordt verbannen. Neutraliteit betekent in de Nederlandse context veelal 'inclusieve neutraliteit' waar wél ruimte is voor sommige uitingen van geloof: namelijk degene die passen bij een dominant, (protestants-)christelijk model. Zo volgt het schooljaar nog altijd de christelijke kalender en wordt stil en individueel gebed wel getolereerd. Essabane, Visser en Stegeman schetsen hoe deze norm van welke religieuze uitingen publiek als acceptabel worden gezien en welke niet, historisch is gevormd. Ze pleiten voor wat je zou kunnen noemen een 'pluralistisch neutrale' inrichting van het onderwijs met ruimte voor religie zonder dat daarbij één traditie als norm wordt gebruikt.

Een andere heikele kwestie in het onderwijs is het afnemende welzijn onder jongeren. In haar promotieonderzoek aan de Hogeschool Utrecht, onderzoekt Marije Verkerk hoe het vak levensbeschouwing het welzijn van jongeren kan verbeteren. In haar artikel 'Existentieel welzijn. Een levensbeschouwelijk perspectief op de betekenis van ervaring' doet ze verslag van een deel van haar promotieonderzoek. Ze heeft 42 leerlingen in het voortgezet onderwijs een essay laten schrijven waarin ze reflecteren op hun persoonlijke levensbeschouwing en op hun levensloop en toekomstplannen. Vervolgens zijn de leerlingen gevraagd om te reflecteren op het effect van de opdracht op hun welzijn. Institutionele religie speelt nauwelijks een rol in de essays, maar leerlingen geven aan dat het opschrijven van hun levensloop voor hen een positief effect heeft gehad op hun existentieel welzijn. Ze hebben zich gerealiseerd hoe goed ze het hebben, en wie moeilijke gebeurtenissen heeft meegeemaakt heeft die een plek kunnen geven. Het artikel rondt af met een reflectie op hoe docenten met de resultaten uit het onderzoek hun voordeel kunnen doen.

De derde bijdrage, van Leni Franken, draagt de titel 'Nieuwe leerplannen en lesmethode islamitisch godsdienstonderwijs in Vlaanderen. Leren in religie blijft de norm.' Franken is een kenner van het islamitisch godsdienstonderwijs in Vlaanderen en Nederland en redigeerde eerder met Welmoet Boender een themanummer over dit onderwerp voor *Religie & Samenleving* (Boender en Franken 2022). In Frankens bijdrage gaat het over het islamitisch godsdienstonderwijs voor islamitische leerlingen in het Vlaams officieel secundair onderwijs (in Nederlandse termen: openbaar voortgezet onderwijs); dit is een van zeven vormen van gesegregeerd vormingsonderwijs waaruit leerlingen kunnen kiezen (vergelijkbaar met godsdienstig/humanistisch vormingsonderwijs in Nederland). Franken onderzoekt de nieuwe leerplannen en de nieuwe officiële lesmethode *Sira* voor dit islamitische godsdienstonderwijs. Ze concludeert dat de kwaliteit van het materiaal beter is dan van eerdere methodes en valt bij dat ook andere tradities dan de islam aan bod komen. Hoewel de leerplannen aansluiten op de drieslag kwalificatie-socialisatie-subjectificatie van Gert Biesta, blijft echter de lesmethode overwegend socialiserend: het gaat om *learning into religion*. De nadruk op geloofsoverdracht sluit aan bij de wensen en verwachtingen van islamitische ouders, maar Franken stelt de vraag of hiermee niet leerlingen de kennis en inzicht worden ontnomen die jonge mensen nodig hebben die opgroeien in een levensbeschouwelijk diverse samenleving. Ze ziet meer kans in de plannen van het huidige Vlaamse kabinet om integratief levensbeschouwelijk onderwijs te verplichten in het secundair onderwijs. Wordt dit ingevoerd, dan zullen leerlingen samen onderwijs volgen over de belangrijkste levensbeschouwelijke tradities (*learning about religion*). Socialiserend onderwijs (*learning into religion*) zou nog wel kunnen bestaan, maar als aanvullende optie en niet langer als basis.

Het laatste onderzoeksartikel is van Angelique Heijstek-Hofman, Marije van Amelsvoort en Monique van Dijk-Groeneboer. Het maakt onderdeel uit van het promotieonderzoek van Heijstek-Hofman naar burgerschapsonderwijs op openbare scholen in Nederland. Zoals eerder genoemd is burgerschap sinds 2006 een verplicht *kennisgebied* op alle scholen in Nederland, maar scholen zijn vrij om hier zelf invulling aan te geven. In het artikel kijkt Heijstek-Hofman naar openbare scholen die ervoor hebben gekozen een zelfstandig *vak* aan burgerschap te wijden en daarbij aandacht te besteden aan zowel democratisch burgerschap als levensbeschouwelijke thema's. Op basis van interviews met docenten op elf scholen, beschrijft het artikel waarom scholen hebben besloten een eigen vak te ontwikkelen en welke inhoud en welke werkmethoden er worden gebruikt. Dit levert inspirerende voorbeelden op voor andere scholen, en de auteurs geven als tip mee om het burgerschapsonderwijs leerlinggericht op te bouwen: begin met de levensbeschouwing van de leerling, ga verder met omgang met anderen en kennismaking met verschillende levensbeschouwingen en religies, en eindig met thema's over deelname aan de samenleving.

Na de vier onderzoeksartikelen volgen twee beschrijvingen van vakdidactische initiatieven. Eerst lichten Manon Meijer en Annemeik Schlatmann de website 'Omstreden Zaken' toe. Deze site biedt kant-en-klare onderwijsmodules aan voor het voortgezet onderwijs over thema's op het snijvlak van (materiële) religie en burgerschap. De modules gaan over zaken zoals de versterkte gebedsoproep van minaretten, herbestemming van kerkgebouwen, het religieus weigeren van handen schudden en religieuze taal in hiphop. De onderwijsmodules zijn gebaseerd op gegevens uit het onderzoeksproject *Religious Matters in an Entangled World*, geleid door professor Birgit Meyer, en zijn gedidactiseerd door Manon Meijer. Naast beschrijven wat voor docenten op de website 'Omstreden Zaken' te halen valt, delen Meijer en Schlatmann hun ervaringen met het project. In de daarop volgende bijdrage stelt het Vakdidactisch Meesterschapsteam Levensbeschouwing en Religie zich voor. Het meesterschapsteam bestond in het academisch jaar 2024-2025 uit Juliëtte van Deursen-Vreeburg (TU; voorzitter), Cok Bakker (UU), Markus Altena Davidsen (UL) en Natascha Kienstra (TU); vanaf 1 augustus 2025 heeft Monique van Dijk-Groeneboer (UT) Kienstra vervangen. In de komende jaren wil het meesterschapsteam zich op meerdere fronten inzetten: onderzoek naar vakdidactiek en schoolidentiteit stimuleren en kennisdeling hierover bevorderen, en samenwerking tussen lerarenopleidingen versterken om het lerarentekort aan te pakken.

Het themanummer wordt afgerond met recensies van het onderzoeksrapport *Vrijheid en gelijkheid in het onderwijs in Nederland: Wenselijke uitgangspunten volgens burgers* van een groep onderzoekers van de Universiteit van Amsterdam en Universiteit voor Humanistiek, van *Nieuwe werelden openen. Perspectieven op Levensbeschouwing en Religie*, het eerste inspiratieboek van Expertisecentrum LERVO, en van *Godsdienstpedagogische cartografie* van Bert Roebben.

Samen laten de gevarieerde bijdragen zien dat zowel het levensbeschouwelijk onderwijsveld als het onderzoek ernaar volop in beweging is. Overal wordt gewerkt aan manieren om het vakgebied levensbeschouwing en religie een nieuwe vorm te geven die past bij de uitdagingen en kansen van onze tijd.

Noten

- 1 Ook internationale samenwerkingsverbanden waar Nederland lid van is, zoals de Raad van Europa (2008) en de Organisatie voor Veiligheid en Samenwerking in Europa (OSVE 2007), roepen hun lidstaten op om objectief onderwijs over religie te verzorgen.
- 2 Zie www.lervo.nl voor meer informatie over Expertisecentrum LERVO en voor een volledig overzicht van de partners. Sinds december 2019 is ondergetekende verbonden aan LERVO als projectleider curriculum.
- 3 *Staatsblad* 2017, 148, p. 2. <https://zoek.officielebekendmakingen.nl/stb-2017-148.html>.

- 4 Het advies over bekwaamheidseisen van LERVO en de reactie van het ministerie van Onderwijs zullen binnenkort gepubliceerd worden op de website van LERVO: www.lervo.nl.
- 5 *Kamerstukken II* 2019/20, 35 352, nr. 2, p. 2. <https://www.tweedekamer.nl/downloads/document?id=2019D48998>.
- 6 *Kamerstukken II* 2019/20, 35 352, nr. 29. <https://www.tweedekamer.nl/downloads/document?id=2020D44990>.
- 7 *Kamerstukken II* 2024/25, 31 289, nr. 593, p. 2. <https://www.tweedekamer.nl/downloads/document?id=2024D38212>.

Literatuur

- Boender, Welmoet, en Leni Franken, red. 2022. "Leren in en over de islam op school. Ervaringen uit Nederland en Vlaanderen." Themanummer *Religie & Samenleving* 17 (3).
- Davidson, Markus Altena. 2022. "De perspectiefgerichte benadering. Rationale voor het landelijk kerncurriculum levensbeschouwing en religie van Expertisecentrum LERVO." *Religie & Samenleving* 17 (3): 198–226.
- Davidson, Markus Altena. 2025a. "Inleiding." In *Nieuwe werelden openen. Perspectieven op Levensbeschouwing en Religie*, geredigeerd door Markus Altena Davidson. Ten Brink Uitgevers.
- Davidson, Markus Altena, red. 2025b. *Nieuwe werelden openen. Perspectieven op Levensbeschouwing en Religie*. Inspiratieboeken LERVO 1. Ten Brink Uitgevers.
- Lammers, Marleen. 2013. "Juist in het openbaar onderwijs. Over de aandacht voor levensbeschouwing op de openbare school." *Narthex. Tijdschrift voor levensbeschouwing en educatie* 13 (3): 41–6.
- OCW en SLO. 2024. "Addendum. Aanpassingen op de conceptkerndoelen Burgerschap." <https://slo-kerndoelen.files.svdcdn.com/production/uploads/assets/updates/Addendum-Kerndoelen-Burgerschap-sept-2024.pdf?dm=1727160465>.
- Onderwijsraad. 2012. *Verder met burgerschap in het onderwijs*. Onderwijsraad.
- Onderwijsraad. 2018. "Wetsvoorstel verduidelijking burgerschapsopdracht in het funderend onderwijs." Briefadvies 27 september. Onderwijsraad.
- OVSE. 2007. *Toledo Guiding Principles on Teaching About Religions and Beliefs in Public Schools: Prepared by the ODIHR Advisory Council of Experts on Freedom of Religion or Belief*. OSCE Office for Democratic Institutions and Human Rights (ODIHR). <https://www.osce.org/odihr/29154?download=true>.
- Raad van Europa. 2008. "CM/Rec(2008)12 - Recommendation of the Committee of Ministers to Member States on the Dimension of Religions and Non-religious Convictions within Intercultural Education." Raad van Europa. <https://search.coe.int/cm?i=09000016805d20e8>. Meegenomen als Appendix 1 (p. 111–21) in Robert Jackson. 2014. *Signposts. Policy and Practice for Teaching about Religions and Non-Religious Worldviews in Intercultural Education*. Council of Europe Publishing.
- SLO. 2024. "Conceptkerndoelen leergebied burgerschap + toelichtingsdocument." SLO, 10 april. <https://www.slo.nl/@23473/conceptkerndoelen-leergebied-burgerschap/>.
- SLO. 2025. *Definitieve conceptkerndoelen burgerschap. Inclusief toelichtingsdocument*. SLO. <https://www.slo.nl/publish/pages/22983/definitieve-conceptkerndoelen-burgerschap-inclusief-toelichtingsdocument.pdf>.
- Vermeer, Paul. 2013. "Religious Indifference and Religious Education in the Netherlands: A Tension Unfolds." *Theo-Web: Zeitschrift für Religionspädagogik* 12: 79–94. <http://www.theo-web.de/zeitschrift/ausgabe-2013-01/07.pdf>.
- Vermeer, Paul. 2018. "Wie is verantwoordelijk voor het levensbeschouwelijk onderwijs op school? Een probleemverkenning." *Religie & Samenleving* 13 (3): 182–204.